

Nationale beginselen?

Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw

REMIEG AERTS

National Principles? A Transnational History of Politics and the Constitution in the Nineteenth Century

How 'national' was the political history of the nineteenth century? This question is relevant because it relates to a century steeped in nation-building and nationalism. The article examines both the historiography and the transnational traffic of models for a constitutional order. Paradoxically, it was precisely during this century of nationalism that, more than ever before, the political and constitutional models were of a transnational nature. In general, the Netherlands evolved into an international trend-hopper during the nineteenth century. This also applied to the constitutional process. And yet, against the background of this general trend, the Dutch constitution of 1814/1815 and that of 1848 remained relatively original and were crafted on the basis of the national scene. Moreover, although British, French and Belgian models did indeed feature in the discussions leading up to the revision of the 1848 constitution, they did not play a prominent role. This study invites the audience to reflect upon the nature of 'national' as far as this relates to political history and the explanatory frameworks used for it.

Hoe nationaal was de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw? Dit zijn eigenlijk twee vragen. De ene betreft de historiografie: was en is de geschiedschrijving van en over Nederland in die periode een louter nationale aangelegenheid? De andere vraag betreft die geschiedenis zelf. Hoe autonoom verliep de politieke ontwikkeling en in welke mate werd zij medebepaald door buitenlandse voorbeelden, internationale gebeurtenissen en transnationale processen? Die vraag is bij uitstek relevant voor de eeuw van de natievorming. In het volgende betoog komen beide aspecten, de historiografie en de transnationale uitwisseling, aan de orde. Het tweede aspect wordt geconcretiseerd in de vorming van de grondwetten van 1814-1815 en 1848, die bedoeld waren als fundament van een nationaal politiek bestel. Vooraf gaat een schets van het nationale zelfbeeld in de negentiende eeuw. Hoe oordeelden toenmalige opiniemakers over de relatie tussen nationaliteit en buitenlandse invloed?

Het nationale zelfbeeld

Tijdgenoten dachten uiteenlopend over de verhouding tussen nationaliteit en buitenlandse invloed.¹ In 1833 probeerde de Amsterdamse hoogleraar N.G.

¹ Zie Willem van den Berg, 'Verbeelding van het vaderland. Het denken over vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw', in: N.C.F. van Sas (ed.),

van Kampen het door de Belgische afscheiding gekwetste nationale gevoel te zalven door de enorme invloed van het kleine Nederland 'op Europa's vrijheid, beschaving en welvaart' te bewijzen. De auteur zette vooral in op de voorbeeldigheid van Nederland als land van handel, breed lager onderwijs, 'reine zeden en zuivere Godsdienstigheid'. Zijn welgemeende betoog bleef evenwel een *oratio pro domo*. Het bereikte niet de Franse en Engelse bladen 'die hoog hunne zucht voor vrijheid, beschaving en verlichting doen klinken, tegen ons Vaderland'.²

In een heel andere geest diende enkele jaren later de Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke de Duitse historicus Heinrich Leo van repliek, die het bestaansrecht van een Nederlandse cultuur in twijfel trok. Thorbecke behoorde in zijn tijd tot de weinige Nederlandse intellectuelen met een ruime internationale oriëntatie. Na zijn promotie had hij de jaren 1820 tot 1824 grotendeels in de Duitse landen doorgebracht. Hij erkende de superioriteit van het Duitse culturele leven sinds de late achttiende eeuw. Toch verdedigde hij tegenover Leo een eigen Nederlandse cultuur, vooral op grond van de waarde van diversiteit. Hij positioneerde de Nederlandse cultuur zelfbewust 'tusschen Duitschland en Engeland in 't midden'. Voor zijn tijdgenoten moest de Duitse kritiek een prikkel zijn om het nationale potentieel, dat zich in het verleden zo grandioos gemanifesteerd had, opnieuw tot gelding te brengen.³ In 1837 begon ook het nieuwe tijdschrift *De Gids*, dat zou uitgroeien tot het leidende intellectuele maandblad, dit aansporende nationalisme te propageren. Voor auteurs als Van Kampen was nationaliteit vooral een erfenis en een catalogus van kwaliteiten en waarden, zoals gezond verstand, godsvrucht en huiselijkheid. Voor Thorbecke en de liberale intellectuelen rond *De Gids* lag de nadruk op een potentieel dat tot ontwikkeling moest worden gebracht. Nationaliteit was een gegeven, maar moest zich voortdurend bewijzen om bestaansrecht te houden tussen andere, vaak grotere staten en culturen.⁴

In dezelfde periode probeerde ook de Amsterdamse letterkundige Jeronimo de Vries, een geestverwant van Van Kampen, te bepalen wat 'nationaal' inhield. Originaliteit stond daarin niet voorop. Nationaal was het vanuit de eigen 'landaard' verwerken van buitenlandse invloeden, 'het enten van ander gewas op eigen grond of stam'. Hoewel De Vries zoals de meeste tijdgenoten waarschuwde tegen 'geheele vermenging of overstorting' was nationaliteit in zijn voorstelling vooral een proces van prudent eclecticisme.⁵ De hele negentiende eeuw door zijn er Nederlandse auteurs geweest die betreurden dat

Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940 (Amsterdam 1999) 309-341; Remieg Aerts en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', *ibidem*, 391-454.

² N.G. van Kampen, *De invloed van Nederland op het overige Europa. In twee voorlezingen* (Haarlem 1833) 3, 40-41, 76-78.

³ J.R. Thorbecke, 'Onze betrekking tot Duitschland' (1837) in: Idem, *Historische schetsen* (tweede druk; Den Haag 1872) 19-22; zie ook W. van den Berg en G.J. Hooykaas, "'Zamen bengelen, dat het klinkt". Een polemieek uit 1837 over de aard van de Nederlandse cultuur', *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1986-1987* (Leiden 1988) 37-68.

⁴ Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw. Het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) hoofdstuk 9.

hun land en cultuur niet meer de toon aangaven in Europa, zoals in de dagen van de Republiek. Maar over het algemeen rentenierde het nationaal gevoel – soms comfortabel, soms wat ongemakkelijk – van die grote erfenis. Men stelde zich ermee tevreden de buitenlandse bewegingen zuinig en pragmatisch te volgen, zoals het een neutraal land paste. In dat verstandige internationalisme lag de kwaliteit van het Nederlandse geestelijk leven, aldus een auteur die aan het einde van de eeuw de balans opmaakte. ‘De wetenschap kent geen landsgrenzen’.⁶

Dat was eigenlijk heel realistisch. De negentiende eeuw is die van het nationalisme geweest. Onvermoeibaar werd in elk land, in elke veelvolkerenstaat door kleinere en grotere gemeenschappen de historisch gefundeerde culturele eigenheid, verdienste en grootheid betuigd. Elk onderstreepte daarmee zijn aanspraak op nationale erkenning, onafhankelijkheid en een eigen staat. Originaliteit, voorbeeldigheid en een stevig historisch *track record* waren daarbij onontbeerlijk. De paradox van de negentiende eeuw is dat juist die aanspraken op oorspronkelijkheid en eigenheid minder dan ooit houdbaar waren. Die eeuw is er immers bij uitstek een geweest van transnationale bewegingen en processen, van internationale uitwisseling op het gebied van cultuur, economie en politiek, ook als daar geen bewuste regie achter stak. Het nationalisme, als Europees fenomeen, is er zelf de manifestatie van. Het deed zich overal op vergelijkbare manier voor en de aangevoerde argumenten ten gunste van de eigen aanspraken op erkenning vormen een zeer herkenbaar repertoire.

Dat de Nederlandse intellectuele bovenlaag toegaf dat de nationale cultuur haar kwaliteit vond in een prudent eclecticisme was internationaal waarschijnlijk bijzonder. Zelfs buitenlandse commentatoren zochten en vonden in de Nederlandse geschiedenis en cultuur juist het authentieke. Nederland had in het buitenland het imago van een ouderwets land, maar daarin lag een bijzondere charme. Tegelijk gold Nederland als de bakermat van de moderne burgerlijke vrijheid en van het realisme in de kunst. Deze kwaliteiten werden vooral ontleend aan de Opstand en aan de schilderkunst van de Gouden Eeuw. Terwijl Nederlandse auteurs dus beducht waren voor teveel navolging maar het principe van culturele adaptatie erkenden, beschouwde de buitenwereld Nederland als een bij uitstek eigenaardige en besloten cultuur.⁷

⁵ Jeronimo de Vries, ‘Verhandeling over het Nationale in onze Dichtkunst’, *Vaderlandsche letteroefeningen* 78 (1839) Mengelwerk 625-645.

⁶ W. van der Vlugt, ‘De geestelijke wetenschappen’, in: P.H. Ritter (ed.), *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma II* (Amsterdam 1898) 70.

⁷ Over het buiten- en binnenlandse beeld van de Nederlandse cultuur: Remieg Aerts, ‘De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw’, *Comenius. Wetenschappelijk tijdschrift voor democratisering van opvoeding, onderwijs, vorming en hulpverlening. Themanummer Universiteit en intellectuelen* 38 (1990) 236-255; Idem, *De letterheren*; N.C.F. van Sas, ‘Varieties of Dutchness’, in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (eds.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam en Atlanta, GA 1993) 5-16; Idem, ‘De mythe Nederland’, in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van*

Tot aan het begin van de twintigste eeuw, toen het nationaal gevoel een nieuw zelfbewustzijn ging manifesteren, overheerste het besef dat Nederland voornamelijk een groot verleden had. Die internationaal erkende grootheid van de Republiek zou niet meer terugkeren, zoveel was wel duidelijk. Het machtsverval en de reductie van de Nederlandse politiek tot het eigen grondgebied gaf de geschiedenis meer dan voorheen een louter nationaal aspect. Tegelijk was de negentiende-eeuwse geschiedbeoefening ideologisch van strekking, ondanks haar toenemende professionalisering en streven naar zakelijkheid en onpartijdigheid. R.C. Bakhuizen van den Brink, J. van Vloten, R.J. Fruin, G. Groen van Prinsterer en W.J.F. Nuyens schreven vooral over de oudere periode van Opstand en Republiek, maar hun liberale, calvinistische en katholieke interpretaties van dat verleden spraken in min of meer bedekte termen tot het heden.⁸

Uitzonderlijk was de beperking van hun blikveld tot het eigen land niet. Weliswaar schreven Ranke en Guizot geschiedenis op Europese schaal, in elk land construeerde de dominante nationale geschiedenis een zoveel mogelijk inheems historisch traject, vaak bijeengehouden door de mysterieuze werking van een veronderstelde nationale 'ziel'.⁹ Na de Franse revolutie en de napoleontische periode stonden negentiende-eeuwse historici overal voor de opgave een zinvolle band te hervinden met het verleden, bij de verdediging van hun nationale aanspraken of de opbouw van hun nationale staten. Zeker voor Nederland viel dat niet mee. Welke 'nationale beginselen' kon Nederland, dat tot 1831 ook nog met de zuidelijke Nederlanden samengevoegd was, als nationale eenheidsstaat en als constitutionele monarchie ontleen aan het verleden van de complexe, internationaal opererende Republiek der zeven losvaste gewesten? Het bestel van 1814 maakte de Republiek, in de bekende woorden van Fruin, tot een 'voorgoed vervlogen tusschentijd' – indrukwekkend en eervol, maar niet meer richtinggevend.¹⁰ Toch bleven de meeste auteurs aan die oudere geschiedenis de maatstaf ontleen van 'wat nationaal Hollandsch is, wat niet'.¹¹

oude orde naar moderniteit, 1750-1900 (Amsterdam 2004) 523-534; Frans Grijzenhout en Henk van Veen (eds.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992); P.J. van Winter, *De Chinezen van Europa* (Groningen 1965); Simon Schama, *De ark van Noach of 'de onrijpe nectarine'?* *Visies op Nederland in de negentiende eeuw*. Van der Leeuwlezing 1989, met een coreferaat van E.H. Kossmann (Groningen en Amsterdam 1989).

⁸ Jo Tollebeek, "Sous la main glacée du dogmatisme". Conceptions de l'histoire et libéralisme aux Pays-Bas', in: Siep Stuurman (ed.), *Les libéralismes, la théorie politique et l'histoire* (Amsterdam 1994) 90-107; W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008).

⁹ Stefan Berger, Mark Donovan en Kevin Passmore (eds.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800* (Londen etc. 1999); C. Conrad en S. Conrad (eds.), *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich* (Göttingen 2002).

¹⁰ R.J. Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis' (1865), in: *Robert Fruin's verspreide geschriften* I, P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz. (eds.) (Den Haag 1900) 22-48, aldaar 46.

Historiografie van de negentiende eeuw

Hoe nationaal of internationaal is sindsdien de behandeling van de Nederlandse geschiedenis van de negentiende eeuw geweest? ‘Wij moeten, met onze geschiedschrijving, de negentiende eeuw in. Te lang bleef 1795, of op zijn best 1813, een eindpunt’, aldus Colenbrander in 1904.¹² Zijn constatering duidde erop dat een contemporaine geschiedenis in de negentiende eeuw zelf nauwelijks tot ontwikkeling was gekomen.¹³

De grote momenten en gebeurtenissen – 1813-1815, 1830, 1848 – waren aanvankelijk alleen onderwerp van historische beschouwing bij jubilea en herdenkingen, in de vorm van gedenkboeken, redevoeringen en interpretaties. Doorgaans waren ze inzet of onderwerp van politiek debat, tussen conservatieven en antirevolutionairen enerzijds en liberalen anderzijds. Het betrof dan de positie of rechten van de monarchie ten opzichte van de grondwet, of omgekeerd. In de jaren 1840 waagde de Amsterdamse publicist Gerrit de Clercq zich aan enkele breed georiënteerde analyses van de recente geschiedenis, maar deze bleven zonder vervolg.¹⁴ Ook Thorbecke gaf in een aantal opzienbarende recensieartikelen een gedurfde herwaardering van de Franse en napoleontische ingrepen in het vermolmd staatsbestel van de afgeleefde Republiek. Die historische analyses stonden voornamelijk in het teken van zijn politieke hervormingsagenda.¹⁵ De Amsterdamse hoogleraar De Bosch Kemper stelde in de jaren 1870-1880 meerdelige geschiedenissen van Nederland voor en na 1830 samen.¹⁶ Het waren echter vooral materiaalverzamelingen, die nog steeds met vrucht gebruikt worden. Aan het einde van de eeuw begon W.H. de

¹¹ Aerts, *Letterheren*, 120-122.

¹² H.T. Colenbrander, *Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848* (z.p. [1904]) 174.

¹³ Over de geschiedbeoefening in de negentiende eeuw: G.W. Kernkamp, ‘Van Wagenaar tot Fruin’ (1903), in: J.A.L. Lancée, *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 121-145; Ph. de Vries, ‘The Writing and Study of History in the Netherlands in the 19th Century’ (1968), in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd II* (Den Haag 1981) 159-176; P.B.M. Blaas, ‘Van Bosscha tot Kernkamp. Een diversiteit van geschiedbeoefening te Amsterdam zonder Amsterdam’, *Theoretische geschiedenis. Thema-nummer 350 Jaar geschiedbeoefening in Amsterdam* 10 (1983) 303-323; Idem, ‘Het karakter van het vaderland. Vaderlandse geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840’, in: Van Sas, *Vaderland*, 365-389; Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990).

¹⁴ Zie over hem: Aerts, *Letterheren*, 122-123; N.C.F. van Sas, ‘Grote Verhalen en kleine lettertjes. 1830 in de Nederlandse geschiedschrijving’, in: Peter Rietbergen en Tom Verschaffel (eds.), *De erfenis van 1830* (Leuven en Voorburg 2006). Andere auteurs treft men aan in De Clercqs recensieartikelen.

¹⁵ Herdrukt in: J.R. Thorbecke, *Historische schetsen* (1860; tweede druk Den Haag 1872). De recensieartikelen verschenen in de jaren 1840 in *De Gids*.

¹⁶ J. de Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (3 delen; Amsterdam 1868); Idem, *Geschiedenis van Nederland na 1830* (5 delen; Amsterdam 1873-1882); Blaas, ‘Bosscha tot Kernkamp’, 310-319.

Beaufort de gebeurtenissen vanaf 1863 in kaart te brengen. Verder kan men wijzen op het werk van andere liberalen als B.D.H. Tellegen en W.J. van Welden Rengers.¹⁷

Colenbrander zelf heeft na 1904 de politieke geschiedenis van althans de eerste helft van de negentiende eeuw in de grondverf gezet met de enorme bronnenuitgave van de *Gedenkstukken*, de documenten rond de grondwetten van 1814-1815, materiaal rond 1848 en diverse studies over 1813, G.K. van Hogendorp, Willem I, Willem II en 1848. Afgezien van een substantieel werk als L.G.J. Verbernes *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850* uit 1937 en I.J. Brugmans klassieker over *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)* (eerste druk 1925) leefde ook daarna de aandacht voor de negentiende eeuw voornamelijk op rond jubileumdata als 1948 en 1963.

Het kader was uitsluitend nationaal geworden. Juist Colenbrander had door zijn geweldige werk op het gebied van de Bataafs-Franse tijd het beeld gevestigd van de Nederlandse revolutieperiode als een meelijwekkend ‘marionettentheater’. Zijn bronnenonderzoek in buitenlandse archieven maakte duidelijk dat de hele beweging sterk onder internationale, vooral Franse invloed had gestaan.¹⁸ De uitkomst ervan was de beschamende inlijving bij het napoleontische keizerrijk. De negentiende eeuw verscheen daarna als een tijd die weliswaar weinig heroïsch was geweest, maar Nederland toch op de juiste nationale koers had gebracht, door de vestiging van de monarchie en de geleidelijke opbouw van het constitutionele en parlementaire bestel vanaf 1814 en 1848. Pas in de negentiende eeuw had Nederland een werkelijk nationale geschiedenis gekregen en dat was goed. De revolutieperiode 1780-1813 werd als internationaal verschijnsel begrepen maar juist daardoor gedeprimeerd, toen de geschiedbeoefening vooral nationaal wilde zijn.

Veel enthousiasme wekte de negentiende eeuw overigens niet. Tot enkele decennia geleden had het toenmalige Nederland, en vooral de eerste helft van die eeuw, het imago van een ouderwetse, suffe en lelijke tijd. De ondernemingen van Willem I en het experiment van het Verenigd Koninkrijk golden als mislukt, het gekwetste nationalisme van na 1830 als vrij belachelijk. 1848 kwam dan als een eerste stap in de goede richting, maar na de invoering van het

¹⁷ Het werk van W.H. de Beaufort, begonnen in *De Gids*, verscheen uiteindelijk in boekvorm als: J.A.A.H. de Beaufort, *Vijftig jaren uit onze geschiedenis, 1868-1918* (Amsterdam 1928); B.D.H. Tellegen, *De wedergeboorte van Nederland* (Groningen 1884); W.J. van Welden Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849* (2 delen; Den Haag 1889-1893), daarna in vele edities voortgezet.

¹⁸ N.C.F. van Sas, ‘De Nederlandse revolutie in de buitenlandse historiografie’, in: idem, *Metamorfose*, 265-266; over Colenbrander: N.M. Japikse, in: J. Charité e.a. (ed.), *Biografisch Woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979) 115-118; E.O.G. Haitsma Mulier, ‘De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse Tijd’, in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht en Antwerpen 1983) 206-227. Recent werk toont aan dat het met de Franse invloed nogal meeviel en er sprake is geweest van een eigen Nederlandse weg. Zie het artikel van Annie Jourdan, ‘Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie: Nederland 1795-1805’, *BMGN* 124:4 (2009) 559-579.

algemeen kiesrecht werd het vóór-democratische politieke bestel niet meer als een relevant studieobject herkend. Alleen binnen de sociaal-economische geschiedenis bestond sinds de jaren 1970 belangstelling voor Nederlands plaats in het industrialisatieproces en voor thema's als de arbeidersbeweging, sociaal bewustzijn, sociale stratificatie en mobiliteit.¹⁹

Een geweldige, zij het verbrokkelde professionele inventarisatie en presentatie van de stand van kennis vormden de delen 10 tot 13 van de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, die verschenen tussen 1977 en 1983. Dit naslagwerk bevatte een comparatief element door de parallelle behandeling van België en Nederland, zij het dat die vergelijking impliciet bleef. Dat geldt ook voor het compacte handboek *Geschiedenis van de Nederlanden* onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts (1993 en latere edities). De vergelijkende beschouwing van de Nederlandse en Belgische geschiedenis gedurende de lange negentiende eeuw vormde wel het onderwerp van E.H. Kossmann's *The Low Countries* (1978), geschreven voor de reeks *Oxford History of Modern Europe*. Deze briljant eigenzinnige synthese verscheen in 1976 als *De lage landen. Anderhalve eeuw Nederland en België 1780-1940* en werd in 1986 uitgebreid met de periode tot 1980. Inmiddels (1977) had, vanuit de neerlandistiek, de negentiende eeuw een eigen interdisciplinair, Nederlands-Vlaams tijdschrift gekregen, dat via themanummers de exploratie van allerlei onderzoeksgebieden ging bevorderen.²⁰

De aandacht voor de politieke geschiedenis lijkt pas structureel geworden vanaf de jaren tachtig en negentig, toen studies gingen verschijnen over het Nederlandse liberalisme²¹, over de periode-Willem I en over nationaal besef en nationalisme.²² Iets eerder al ontstond een nieuwe professionele literatuur over het kolonialisme.²³ Vervolgens maakte het NWO-programma 'De Natiestaat'

¹⁹ E.J. Fischer, 'De geschiedschrijving over de 19de-eeuwse industrialisatie', in: Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld*, 228-255; Jan Lucassen, 'De sociale ontwikkeling van Nederland gedurende de laatste twee eeuwen', in: F. van Besouw e.a. (eds.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 119-146.

²⁰ *De negentiende eeuw. Documentatieblad werkgroep 19de eeuw* (1977-).

²¹ Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtbesef. Nationalisme en liberalisme in Nederland 1870-1920* (Den Haag 1992); Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam 1997).

²² C.A. Tamse en E. Witte (eds.), *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk* (Baarn en Brussel 1992); de vele artikelen van N.C.F. van Sas zijn bijeengebracht in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); Te Velde, *Gemeenschapszin*.

²³ E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981); M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniale en buitenlandse politiek, 1870-1902* (Amsterdam 1985); J. van Goor, *Imperialisme in de marge. De afronding van Nederlands-Indië* (Utrecht 1986); Janny de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek 1860-1900* (Den Haag 1989).

een reeks monografieën mogelijk over tal van onderwerpen op het gebied van de politiek-maatschappelijke strijd om nationale integratie en erkenning. In veel van dit nieuwe onderzoek is de belangstelling komen te liggen bij aspecten van en veranderingen in de politieke cultuur: de vormen en gestalten van politiek, de verbreding van de publieke en politieke sfeer en het functioneren van de politiek in de tijd voordat de politiek democratisch en in partijen georganiseerd was. Ook het Groningse NWO-programma 'Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek in Nederland en West-Europa, 19^e en 20^e eeuw' (onder leiding van Henk te Velde) en het Amsterdams-Utrechtse onderzoeksproject naar politieke restauratie en reconstructie (onder leiding van Ido de Haan) leveren belangrijke bijdragen. Het laatste project is vergelijkend opgezet: het betreft breukmomenten en herstel van bestuurlijke legitimiteit in Nederland en Frankrijk in de zeventiende, negentiende en twintigste eeuw.²⁴

Veel van het nieuwe onderzoek is internationaal georiënteerd of geïnformeerd. Vaak wordt iets van een vergelijking met andere landen in het onderzoek meegenomen. Tegelijk valt te constateren dat de hernieuwde studie van de negentiende eeuw zeer overwegend de nationale geschiedenis betreft en in bereik tot eigen land beperkt blijft. Hoewel via conferenties als *Britain and the Netherlands* en *La France et les Pays-Bas*, via de studies van het Zentrum für Niederlande Studien en door incidentele publicaties wel wordt bijgedragen aan de internationale historiografie, heeft dat niet geleid tot een grote algemene bekendheid met de Nederlandse geschiedenis van deze periode. 'Those from outside the Netherlands generally know very little about the country's history between the time of Napoleon and the Second World War', aldus Michael Wintle in de enige recente buitenlandse synthese op dit gebied. Deze Britse historicus behoort tot de weinige buitenlandse historici met belangstelling voor Nederland in de lange negentiende eeuw. De andere belangrijke uitzondering is de Duitse historicus Horst Lademacher, al richt deze zich niet speciaal op deze periode.²⁵

In de internationaal circulerende handboeken en overzichtsstudies over Europese geschiedenis van de negentiende eeuw of over belangrijke episoden als de Restauratie of het revolutiejaar 1848 komt Nederland hoogstens terloops en terzijde voor. Buitenlandse historici baseren zich op de zeer weinige overzichten die zij kunnen lezen, zoals Kossmanns *Low Countries* en Lademachers *Geschichte der Niederlande*, een overzicht dat overigens zelf

²⁴ Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004).

²⁵ Michael Wintle, *An Economic and Social History of the Netherlands 1800-1920. Demographic, Economic and Social Transition* (Cambridge 2000); Idem, *Pillars of Piety. Religion in the Netherlands in the 19th Century 1813-1901* (Hull 1987). Horst Lademacher heeft zeer veel over de Nederlandse geschiedenis en de Nederlands/Duitse relaties geschreven, niet alleen over de negentiende eeuw. Zie Horst Lademacher, *Geschichte der Niederlande. Politik, Verfassung, Wirtschaft* (Darmstadt 1983), ook vertaald als: *Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993); Idem, *Die Niederlande: politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung* (Berlijn 1993); Idem, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990).

grotendeels op secundaire studies berust.²⁶ Uit die bewonderenswaardige syntheses zullen zij niet de indruk krijgen dat nadere studie van Nederland geboden is. Om Lademacher te citeren, als hij aan de negentiende eeuw begint: 'Aber mit dieser Übernahme und Fortschreibung der monarchischen Staatsform hörten die Niederlande auf, eine Besonderheit in europäischen Staatensystem zu sein. Das innere Geschehen fügte sich ein in den europäischen Rahmen der kommenden Jahrzehnte: in den Kampf um Konstitution'.²⁷

De auteur, die waarachtig niet verdacht kan worden van een gebrek aan waardering voor de Nederlandse geschiedenis, bedoelde dat louter als constatering. Toch is de strekking evident. Na 1813 is Nederland nog maar beperkt interessant. Zelfs Wintle noemt het weliswaar 'interesting and unique in certain ways' maar 'very much part of the North-West European mainstream'.²⁸

De Nederlandse geschiedenis was niet dramatisch. Nederland was geen leidende mogendheid, het speelde zelfs geen rol meer op het Europese toneel. Het leverde geen originele voorbeelden, theoretische bijdragen of praktijkoplossingen meer. Het werd een onopvallende, rustige, wat ouderwetse en terzijde opgestelde trendvolger van het internationale ritme van restauratiepolitiek, de constitutioneel-liberale revoltes van 1830 en 1848, de strijd om kiesrechtuitbreiding en sociale erkenning, en het ontstaan van een moderne, partij-georganiseerde massapolitiek. Het was laat of traag met zijn industrialisatie, en zijn deelname aan het modern imperialisme beperkte zich tot 'de afronding' van Nederlands-Indië.²⁹

De Nederlandse geschiedenis is daarmee alleen een zaak voor het eigen publiek geworden, juist in een eeuw waarin die geschiedenis kennelijk steeds minder specifiek nationaal werd, maar in bepaalde opzichten eerder transnationaal. Inderdaad werden de kaders en koers van de Nederlandse politiek bepaald door de besluiten van en gebeurtenissen binnen de grote Europese mogendheden, in 1814, 1830, 1848. Onmiskenbaar ging ook invloed uit van hun modellen van politieke ideologie en praktijk en van hun parlementen en partijvorming, allemaal zaken die in Nederland gerecipiëerd, overwogen, bediscussieerd en soms geadapteerd werden.

²⁶ Engelstalige belangstellenden maakten ook gebruik van Gerald Newton, *The Netherlands. An Historical and Cultural Survey, 1795-1977* (Londen 1978). Eerder al deed J.C. Boogman een poging het negentiende-eeuwse Nederland internationaal te situeren: idem, 'The Netherlands in the European Scène, 1813-1913', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands in Europe and Asia. Papers delivered to the Third Anglo-Dutch Historical Conference* (Londen 1968) 138-159. Voor een internationaal publiek is er ook J.C.H. Blom en E. Lamberts (eds.), *History of the Low Countries* (New York 1999), de vertaalde bewerking die J.C. Kennedy maakte van de *Geschiedenis van de Nederlanden*. In dit handboek staat de negentiende eeuw niet centraal.

²⁷ Lademacher, *Geschichte der Niederlande*, 222.

²⁸ Wintle, *Economic and Social History*, 6, 345-347.

²⁹ Van Goor, *Imperialisme*; Kuitenbrouwer, *Nederland*.

Constitutionalisme: nationaal, historisch en algemeen

In een macroperspectief van trans- of internationale processen lijken alle landen noodzakelijkerwijs op elkaar. Een vergelijkende benadering geeft specifiekere informatie, maar ook deze laat nog niet zien waarom en hoe politieke praktijken, principes, repertoires en vocabulaires zich van land naar land verplaatsen en daar eigen vormen aannemen.³⁰ Juist hier ligt een creatieve spanning tussen de pretenties van nationale eigenheid en transnationale fenomenen. In het postnapoleontische Europa zochten de bestuurlijke elites van de staten ijverig naar nationale beginselen voor de inrichting van hun staatsbestel. Wat zij feitelijk ontwikkelden waren varianten van het constitutionalisme, de beperkte monarchie, een zeker parlementair bestel en de ideologisch geïnspireerde politiek, allemaal noviteiten die in de revoluties van de late achttiende eeuw waren ontstaan. Om dat proces van kennisneming, toe-eigening en uitwisseling te observeren, is het historisch vergrootglas nodig.

Een interessante casus vormt de totstandkoming van grondwetten in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het constitutionalisme is een transnationaal fenomeen geweest: in de decennia na de Amerikaanse grondwet van 1787 en vooral in het spoor van de Franse revolutie van 1789 ontstonden in tientallen landen in Europa en Zuid-Amerika grondwetten of minstens grondwetsontwerpen.³¹ Dat waren overigens niet per se kopieën van de Franse constituties sinds 1791.³² Het principe ervan raakte zo snel gevestigd, dat bij elke regimewisseling een nieuwe of ingrijpend herziene constitutie werd ingevoerd. Ook Napoleon hechtte aan wettig, constitutioneel bestuur, al was onder zijn bewind de praktijk dat de familieleden die hij als filiaalbeheerders op de troon van de Franse satellietstaten zette, een constitutie meekregen, naar Frans model, deels aangepast aan de lokale situatie. In de postnapoleontische politieke orde bleef het principe van constitutioneel bestuur overeind.

Constituties vormen het fundament van de wetgeving en het politieke bestel in een staat. Tot aan het laatste kwart van de achttiende eeuw had ‘constitutie’

³⁰ Zie daarover: Hartmut Kaelble en Jürgen Schriewer (eds.), *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften* (Frankfurt am Main 2003); Henk te Velde, ‘Political Transfer. An Introduction’, *European Review of History* 12 (2005) 205-221; Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, ‘Beyond Comparison. Histoire croisée and the Challenge of Reflexivity’, *History and Theory* 45 (2006) 30-50; Joep Leerssen, ‘Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels. Een introductie’, *De negentiende eeuw. Themanummer Reizende Ideeën* 32 (2008) 3-14.

³¹ Zie de website ‘The Rise of Modern Constitutions 1776/1849’ op www.modern-constitutions.de; Horst Dippel, ‘Modern Constitutionalism. An Introduction to the History in Need of Being Written’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 73 (2005) 153-170; Dietmar Willoweit en Ulrike Seif (eds.), *Europäische Verfassungsgeschichte* (München 2003); Kirsch, *Monarch*, hoofdstuk 1; W.R.E. Velema, ‘Revolutie, republiek en constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse grondwet’, in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (eds.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917* (Deventer 1998) 20-45.

³² Zie Annie Jourdan, ‘Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie: Nederland 1795-1805’, *BMGN* 124:4 (2009) 559-579.

betrekking gehad op het historisch gegroeide ‘gestel’ van een samenleving, het geheel van oude rechten, instellingen en gebruiken. Dat geheel vormde vooral een gedeelde conventie en een erfgoed. In de nieuwe betekenis werd een constitutie een document waarin de bevoegdheden van het staatsgezag en de rechten van burgers systematisch en uniform zijn vastgelegd. In de revolutieperiode overheerste het universele en tegelijk performatieve, scheppende aspect van deze principes. Na 1814 was het de bedoeling dat constituties bij uitstek een nationaal karakter hadden, al vormden zij feitelijk variaties op een aantal algemene principes van staatsinrichting en burgerrechten. In alle landen die na 1814 een constitutie tot stand brachten, moest men bedenken hoe zo’n document er eigenlijk uit moest zien. Er lagen modellen uit de revolutieperiode (vooral de Franse constitutie van 1791) en de napoleontische jaren, maar die konden nauwelijks meer als voorbeeld dienen voor de nationale en monarchale staten van de Restauratie. Dat geldt ook voor de Amerikaanse constitutie van 1787, die inhoudelijk geen rol lijkt te hebben gespeeld in het postrevolutionaire Europa. Wel was er altijd het Britse voorbeeld van een monarchaal-parlementair bestel, al lag daaraan juist geen geschreven constitutie ten grondslag. Verder waren er theoretische geschriften, waarvan Montesquieu’s *De l’esprit des lois* waarschijnlijk het meest invloedrijke was.³³ Ook kreeg de Franse *Charte* van 1814, de door Lodewijk XVIII geotroieerde grondwet, een zekere modelstatus als compromis van revolutie en restauratie.³⁴

Veel negentiende-eeuwse constituties tonen daardoor enerzijds overeenkomsten, bijvoorbeeld in hun opzet, hun rubrieken of in een aantal principes, terwijl zij anderzijds een ‘nationale’ invulling kregen of althans nastreefden. Thorbecke, de beste Nederlandse grondwetskenner van zijn tijd, was zich dat transnationale karakter van het moderne constitutionalisme heel wel bewust. ‘Op dezen weg is geen natie met zich alleen’, merkte hij op in de inleiding tot zijn *Aanteekening op de Grondwet*, zijn grondwetscommentaar dat per artikel liet zien wat de herkomst ervan was of welke overeenkomsten er bestonden met artikelen in constituties en wetsregels uit andere Europese landen. Juist Thorbecke, voor wie een grondwet ‘eene nationale kracht’ moest zijn, vond dat het ‘inrigten naar den bijzonderen landaard’ behoorde te gebeuren ‘in harmonie met die algemeene beginselen, welke eene wereldkracht zijn geworden, en die geen Rijk straffeloos verzaakt’.³⁵

Hoe lag deze verhouding in het geval van de Nederlandse grondwetten van 1814 en 1815 en de belangrijkste herziening daarvan in 1848? Het is opvallend dat de belangrijkste staatsmannen van deze periode, Van Hogendorp, koning Willem I en Thorbecke, alledrie relatieve buitenstaanders zijn geweest. Zij gingen Nederland leiden, of vormgeven, na een ruime buitenlandse ervaring te

³³ Annelien de Dijn, “In overeenstemming met onze zeden en gewoonten”. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie (1815-1830), *BMGN* 117 (2002) 25-45; M.Th. Oosterhagen, *Machtenscheiding. Een onderzoek naar de rol van machtenscheidingstheorieën in oudere Nederlandse constituties (1798-1848)* (Deventer 2000).

³⁴ Kirsch, *Monarch*.

³⁵ J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de Grondwet* (Tweede uitgave, Amsterdam 1841-1843) I, viii, xiii-xiv.

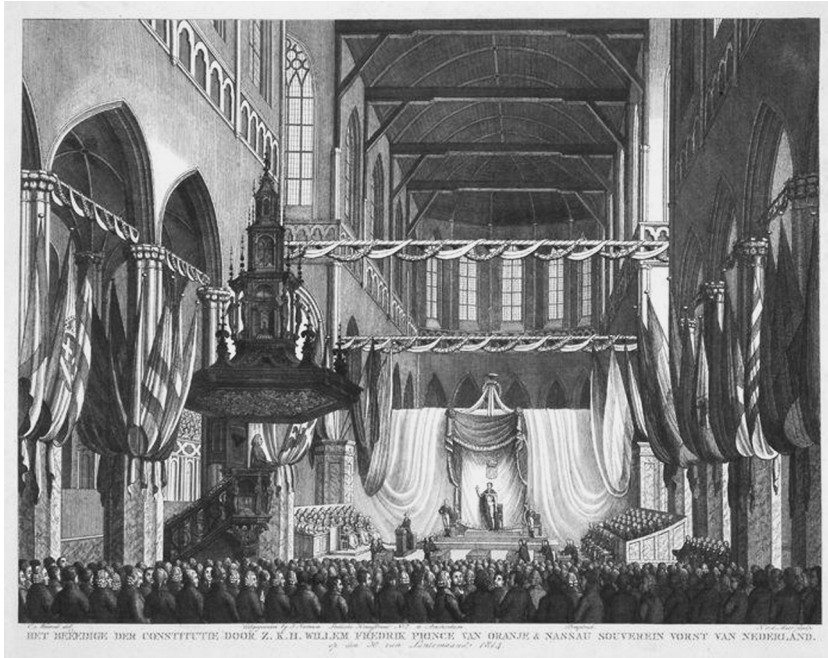
hebben opgedaan. Van Hogendorp had in 1773 in Berlijn op de Kadettenschool gezeten en bezocht al in 1783 uitgebreid de jonge Verenigde Staten. Prins Willem Frederik verbleef na de vlucht van de stadhouderlijke familie in 1795 buitenslands, in Engeland en in Pruisen, bestuurde enige jaren het prinsbisdom Fulda en zou mogelijk helemaal niet naar Nederland zijn teruggekeerd als hem in 1813 niet tamelijk onverwacht de soevereiniteit in de schoot was geworpen. Thorbecke deed tussen 1820 en 1824 in Duitsland een grondige kennis op van de daar beoefende filosofie en wetenschap en doceerde van 1826 tot 1830 in Gent. Alledrie enigszins hautaine persoonlijkheden met een vrij hoog besef van de eigen roeping, waren zij langs een ruime omweg voorbereid op hun grote taak. Van Hogendorp en Thorbecke hebben altijd de reputatie gehad dat zij niet representatief waren voor de groep of beweging waaraan zij feitelijk leiding gaven toen het erop aankwam.³⁶

De Nederlandse grondwet gaat terug op Van Hogendorps derde *Schets van eene Grondwet* (1812). Dit ontwerp, al in de lange Franse jaren beraamd en opgesteld, was een tamelijk origineel werkstuk. Het ging voorbij aan de grondwetten van 1798, 1801, 1805 en 1806 en was vooral historiserend op een nogal eigenzinnige manier. Van Hogendorp was onmiskenbaar beïnvloed door Montesquieu, in zijn ideaal van een sterke aristocratische positie als buffer tussen het monarchale en het democratische element. Hij deelde met Montesquieu en Burke ook de opvatting dat de nationale ‘zeden en gewoonten’ de richtlijn moesten zijn voor de staatkundige inrichting. Maar hij wilde de oude Republiek niet terug en begreep dat nieuwe principes als de eenheidsstaat en de godsdienstige gelijkheid van 1798 onomkeerbaar waren. De eenheidsstaat paste zelfs goed in zijn visie, een terugkeer naar de bestuursstructuur van de Bourgondische Nederlanden. Van Hogendorp zocht aansluiting bij het voorrevolutionaire, zelfs voorrepublikeinse vaderlandse verleden. Hij wenste een natuurlijke synthese van oude vormen, termen en regelingen en de nieuwe situatie tot stand te brengen. Afkerig als hij was van de speculatieve abstracties van de revolutietijd, creëerde hij zelf een nogal gekunstelde nationale traditie. Het leverde een monument van *invented traditions* op, waarin de nieuwe constitutionele Oranjemonarchie en een conservatief-elitaire maatschappelijke orde het herstel heetten te zijn van de monarchale staat van vóór de Republiek. ‘Naar ouder gewoonte’ en conform ‘le génie national’, aldus Van Hogendorp in zijn *Schets* en zijn verdediging ervan. Afgezien van de invloed van Montesquieu manifesteert zich niet veel *political transfer* in dit ontwerp. Het thema burgerrechten kwam er in het geheel niet in voor. Om dat soort zaken ging het Van Hogendorp ook niet. Zijn grondwet wilde vooral een antwoord bieden op de bestuursproblemen van de Republiek. Hij heeft bij uitstek gepoogd een nieuwe staatsinrichting te scheppen met de suggestie van een ‘overoude’ nationale praktijk.³⁷

³⁶ H. van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Groningen 1976); Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).

³⁷ I.J.M. Laurillard (ed.), *Verzameling van eenige belangrijke grondwets-ontwerpen* (Den Haag z.j.) 1-14; H.T. Colenbrander, *Ontstaan der Grondwet I* (Den Haag 1908); Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 59-71; N.C.F. van Sas, ‘Onder waarborging eener wijze

*'Het beëedigen der constitutie door Z.K.H. Willem Frederik Prince van Oranje en Nassau souverein vorst van Nederland op den 30 van Lentemaand 1814'.
Bron: Atlas van Stolk, Rotterdam.*

Toch past zijn ontwerp geheel in de al sinds 1805 ingezette tendens naar monarchale constituties, die vanaf 1814 het normale type werden, zij het in allerlei varianten.³⁸ De opzet bleef grotendeels overeind in de grondwet van 1814, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van Van Hogendorp, en met inbreng van Willem I. Wezenlijk nieuwe elementen deden pas hun intrede in de grondwet van 1815. Hoewel er bij de keuze van de Belgische leden van de nieuwe grondwetscommissie voor gezorgd was dat deze bepaald geen gesloten front zouden vormen, brachten zij meer 'theoretische begrippen' en elementen aan uit buitenlandse regelingen.³⁹ De Zuidelijke Nederlanden waren vanaf 1795 Frans geweest en hadden bovendien oudere ervaringen met absolutistisch bestuur. De Belgische leden hechtten daardoor bijvoorbeeld meer aan explicitering van burgerrechten zoals de drukpersvrijheid en het petitie-

constitutie. Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem en Te Velde, *Eeuw*, 119-120; Idem, 'De representatieve fictie. Politieke vertegenwoordiging tussen oude orde en moderniteit', *BMGN. Themanummer Parlementen in de Nederlanden* 120 (2005) 397-407; Worst, 'Koning'; De Dijn, "'Overeenstemming'", 28-32.

³⁸ Kirsch, *Monarch*.

³⁹ H.T. Colenbrander, 'Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd', in: Idem, *Historie en leven* (Amsterdam 1915) 192-194; Idem (ed.), *Ontstaan der Grondwet II* (Den Haag 1909) 71, 151-152.

recht. Er kwam op hun wens, in overeenstemming ‘met den algemeenen geest in Europa’, een tweekamerstelsel naar Engels voorbeeld, met een soort Hogerhuis dat sterk leek op de Franse *Chambre des Pairs* (met door de vorst voor het leven benoemde leden uit de adel).⁴⁰ Verder werd het budgetrecht wat versterkt en zou de Tweede Kamer voortaan in principe openbaar vergaderen. In de commissiestukken wordt niet vaak expliciet gerefereerd aan buitenlandse voorbeelden, hoewel Thorbecke later bijna per artikel kon wijzen op allerlei indirecte ontlening of op overeenkomsten met (grond-)wetgeving in Frankrijk, Duitse staten, Polen, Zweden en zelfs Litouwen. De Duitse constituties waren overigens geen voorbeeld, want die kwamen meestal later tot stand.⁴¹ De ‘Engelsche Constitutie’ vormde nog het belangrijkste model of tegenmodel, vooral wat betreft het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid. Daarvan kon geen sprake zijn, aldus Willem I. Wat in Engeland gegroeid was in eeuwen, liet zich per definitie niet overplanten naar Nederland.⁴²

Met alle wijzigingen die sinds 1814/1815 zijn opgetreden tot op heden is de constitutie van Van Hogendorp het uitgangspunt geweest van het Nederlandse politieke bestel. Het is na de Amerikaanse de oudste nog vigerende grondwet, al is het origineel na de vele en vaak ook principiële herzieningen nauwelijks meer herkenbaar.⁴³ Ons monarchaal en vertegenwoordigend stelsel is in feite de doorontwikkeling van de opzet van 1814/1815, niet van de democratische geest van 1798. De grondwet van 1815 heeft bovendien internationaal zijn sporen nagelaten, zij het gemaskeerd of, met een ander beeld, als een ingrediënt in een telkens veranderd recept. Dat is vooral gebeurd via de Belgische grondwet van 1831. Dit beknopte meesterwerkje werd in grote haast in oktober 1830 opgesteld, in ongeveer een week tijd en na discussie in februari 1831 aangenomen door het Nationaal Congres. Analyse heeft uitgewezen dat het document nog voor liefst veertig procent materiaal bevatte uit de grondwet van 1815. Vijfendertig procent werd ontleend aan de Franse *Charte* van 1830, die grotendeels gelijk was aan die van 1814 maar nu de koning aan de grondwet bond. Ook de indeling was die van de *Charte* en de eerste constituties uit de revolutietijd, die openden met een reeks burgerrechten. Tien procent van de artikelen ging terug op de Franse constitutie van 1791 en vijf procent op Engels recht. Daarmee was de Belgische constitutie een zeer geslaagde eclectische constructie: voorbeeldig helder en overzichtelijk, liberaal en parlementair van strekking, een fusie van de leidende ‘Engelse’ en ‘Franse’ constitutionele tradities. Zij is dan ook in de verdere negentiende eeuw en tot in de twintigste eeuw toe een model geworden voor grondwetmakers in Spanje, Griekenland, Pruisen, Piëmonte, Italië, Bulgarije, Roemenië en nog andere landen.⁴⁴ Het ‘Nederlandse’ element was overigens al niet prominent

⁴⁰ Colenbrander, *Ontstaan* II, 95; Thorbecke, *Aanteekening* I, 8-224.

⁴¹ E.R. Huber (ed.), *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte* I. *Deutsche Verfassungsdokumente 1803-1850* (Stuttgart etc. 1961).

⁴² Willem I aan G.K. van Hogendorp, 17 mei 1815, in: Colenbrander, *Ontstaan* II, 151-152.

⁴³ Henk te Velde, ‘De Nederlandse grondwet’, in: *De grondwet van Nederland* (Amsterdam 2006) 15-42.

⁴⁴ John Gilissen, ‘Die Belgische Verfassung von 1831 – ihr Ursprung und ihr Einfluss’, in:

meer terug te vinden in de Belgische grondwet, die een heel andere opzet, indeling en strekking had.

De grondwet van 1815 is nog wel goed te herkennen in die van 1848, die we gewoonlijk aan Thorbecke toeschrijven. Feitelijk was dat een herziening van de constitutie van 1815, die in 1840 licht was aangepast, toen de afscheiding van België definitief was geworden. Hoewel de grondwet van 1848 op een aantal punten wezenlijk nieuw en anders was en daarom met recht geldt als het begin van het parlementaire bestel, volgde hij in indeling, hoofdstukken en paragrafen de grondwet van 1815. Ongeveer een derde van de 199 artikelen in de grondwet van 1848 is ten opzichte van 1815 nieuw of inhoudelijk aangepast. In de herzieningscommissie hadden Dirk Donker Curtius, J.M. de Kempnaer en L.J. Luzac verstand van zaken en ook een eigen opinie, maar zonder twijfel was Thorbecke de beste kenner van de materie. In zijn *Aanteekening op de grondwet* had hij elk artikel van de bestaande grondwet grondig overdacht, historisch herleid en met buitenlandse regelingen vergeleken. Zijn erudiete studie vormt een prachtig voorbeeld van *transfer* in de staatkunde. Thorbecke was alles behalve een eclecticus, maar hij kende de buitenlandse regelingen beter dan wie van zijn tijdgenoten ook. Zijn liberalisme en zijn opvatting van politiek waren verwant met die van de Franse doctrinair, zijn historisme was ontwikkeld in Duitsland.⁴⁵

Het ontbrak Thorbecke bepaald niet aan nationale trots. ‘Wij hebben van onze geschiedenis niet geleerd, in staatkundige beschaving bij eenig volk achter te blijven’, schreef hij in de voorrede tot de *Aanteekening*. Maar door zijn internationale oriëntatie, door zijn geschiedfilosofische overtuiging dat elke tijd zijn eigen beginsel van beweging heeft en door zijn historische inzicht dat de kortstondige inlijving bij Frankrijk tijd noodzakelijk was geweest om Nederland te hervormen, moest Thorbecke weinig hebben van het geschermd met ‘Nederlandsche beginselen’. Deze berustten doorgaans op een willekeurige selectie uit het verleden en konden geen richting geven aan de toekomst. Met dat beroep konden conservatieven bovendien alles voor ‘anti-Nederlandsch’ verklaren wat hen niet aanstond.

Van waar ontleent gij die lijst der Nederlandsche beginselen? Uit herinnering? Met herinneringen regeert men zoo min, als men den honger stilt met den maaltijd van gisteren. Is slechts Nederlandsch wat bij ons bestaat of bestond? Elke vernieuwing of verandering anti-Nederlandsch?

Werner Conze (ed.), *Beiträge zur deutschen und belgischen Verfassungsgeschichte im 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1967) 38-69; Henk de Smaele, ‘Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgische parlement in 1830-1831’, *BMGN* 120 (2005) 408-416; De Dijn, ‘Overeenstemming’; R.C. van Caenegem, *Geschiedkundige inleiding tot het recht II. Publiekrecht* (Gent 1988) 195.

⁴⁵ Drentje, *Thorbecke*; Henk te Velde, ‘Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’, *BMGN* 113 (1998) 322-343; E.H. Kossmann, ‘Thorbecke en het historisme’, in: idem, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (Amsterdam 1987) 306-347.

Dat en hoe er hervormd moest worden, werd bepaald door de algemene, Europese beweging waarvan ook Nederland deel uitmaakte, of het dat nu wenste of niet.

Onze tijd wordt door nieuw opgekomen *algemeene* krachten in wetenschap, kunst, nijverheid, zoowel als in staatsvorming beheerscht. Ons in zulk een tijd *afzondering* voor te schrijven, dit is ons doodvonnis uitspreken,

waarschuwde hij in 1845, ter verdediging van het Negenmannenvoorstel.⁴⁶ ‘Nationaal’ behoorde een grondwet naar zijn mening slechts te zijn in zijn resultaat – door de bezieling en de activering die er vanuit ging.⁴⁷ Verder was enkel van belang dat de grondwet bij de tijd was en ruimte schiep voor ontwikkeling en toekomst. Het is typerend voor het nationalisme in de geschiedschrijving dat historici en Thorbecke-bewonderaars in de negentiende en twintigste eeuw niettemin telkens weer hebben willen beklemtonen hoezeer de grondwet van 1848 toch ‘van Nederlandse stam’ was, ‘geconcipeerd in eerbied voor de historie en het karakter van zijn volk’ enzovoorts.⁴⁸

Het is fascinerend te zien hoe de commissie met kleine middelen een principiële wending heeft gegeven aan de grondwet en aan Van Hogendorps bedoelingen. Maar het grondwetsontwerp van maart 1848 bleef een herziening en Thorbecke had niet het enige en niet het laatste woord in de totstandkoming. In de commissie drong vooral Donker Curtius aan op formuleringen uit de Belgische grondwet en in tien artikelen is die invloed ook terug te vinden, al was Thorbecke weinig gecharmeerd van deze vorm van eclecticisme. Buiten de commissie wierp G. graaf Schimmelpenninck, de Nederlandse gezant in Londen, zich bij koning Willem II op als redder des vaderlands in de verwarde weken van maart en april 1848. Schimmelpenninck nam in mei 1848 ontslag als minister omdat hij het grondwetsontwerp niet voor zijn rekening wilde nemen. Zijn argumentatie en positie laten zien in welk licht de strekking van het grondwetsontwerp werd geïnterpreteerd. Een ‘allergevaarlijkste’ poging, meende hij, de grondwet ‘naar die der Belgische staatsregeling te wijzigen’, wat een zwak koningschap en zelfs republicanisme impliceerde. Zelf drong hij aan op een grondwetsherziening volgens het Britse model, en hij was toentertijd zeker de enige niet die daarmee schermde.⁴⁹ Minder duidelijk was, welke aspecten van het Britse bestel zich voor adaptatie leenden, afgezien van de

⁴⁶ J.R. Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen I. 1840 tot 1 November 1849* (Deventer 1856) 93-94.

⁴⁷ J.R. Thorbecke, ‘Karel Hendrik Ver Huell en Rutger Jan Schimmelpenninck’, in: idem, *Historische schetsen*, 152; J.R. Thorbecke in 1845 in de Tweede Kamer, geciteerd in: J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830 IV* (Amsterdam 1875) 505-506; *Verslag der commissie, bij besluit van 17 maart jl. benoemd tot voordragt van een volledig ontwerp van grondwets-herziening* (Den Haag 1848) 34-35.

⁴⁸ L.G.W. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke. Het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen. Blijvende beginselen* (Assen 1966); A.J.C. Rüter, ‘De Grondwet en het Nederlandse volkskarakter’, in: J. Valkhoff (ed.), *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948* (Den Haag 1948) 325-326.

ministeriële verantwoordelijkheid, ontbindbaarheid van de Kamer en een door de kroon benoemd Hogerhuis. Thorbecke ging in zijn *Bijdrage tot de herziening der grondwet* uitgebreid op het Engelse regeringsmodel in en keurde het af omdat in zijn optiek het kabinetsysteem juist de band tussen de vorst en zijn regering verzwakte. Bij andere gelegenheden wees hij erop dat de Engelse constitutie zich wel het minste leende om haar elders te kopiëren, omdat zij ‘als gewoonterecht, met de natie is opgegroeid’ op een manier die nergens anders bestond.⁵⁰

Uiteindelijk verdedigde Donker Curtius als minister het grondwetsontwerp in het parlement. Zijn argumentatie is interessant. In een regeringsverklaring na het vertrek van Schimmelpenninck wees hij erop, zoals Thorbecke eerder, dat in de moderne tijd geen land zijn politieke instellingen louter meer putte ‘uit hetgeen vroeger bestond’. Ook Nederland had kennis van hervormingen, regelingen en instellingen die in Engeland, Frankrijk, België en de Duitse landen tot stand waren gekomen en kon daar zijn voordeel mee doen, op zijn eigen manier. Het ontwerp was dus, naar zijn mening, in overeenstemming met de Europese vooruitgang. Maar het was op allerlei manieren toch ook echt nationaal, verzekerde hij.⁵¹

Zijn poging maakt duidelijk dat het buitenland inderdaad aanwezig was in het constitutionele debat, dat zich afspeelde in brochures, artikelen en in de parlementaire behandeling van het ontwerp.⁵² Vaak gebeurde dat in een nogal onbepaalde en depreciërende zin, onder verwijzing naar ‘vreemde instellingen’, ‘in navolging van vreemden’. Waarschijnlijk met recht constateerde de liberaal Van Dam van Isselt in 1846 binnen en buiten de Kamer ‘te weinig begrip [...] van hetgeen in andere constitutioneele landen gebeurt’.⁵³ In België lijkt die kennis een grotere rol te hebben gespeeld in het constitutionele debat.⁵⁴ In Nederland golden alle theorie, bespiegeling en principiële rechtlijnigheid als on-nationaal. Frankrijk was daarbij steeds *the significant Other*. Het stond voor Jacobinisme, ‘afgetrokken beginselen’, revolutie, uniformeringsdwang, de republiek en politieke wispelturigheid. Behalve door specialisten werd zelden verwezen naar de Charte van 1814 of 1830, naar Guizot of de doctrinairers, of naar de feitelijke staatkundige instituties en verhoudingen. Ook Duitse voorbeelden waren zeldzaam. De Duitse cultuur werd in Nederland lang geassocieerd met wereldvreemde, onpraktische bespiegeling, die vooral de grondslagen van zedelijkheid en orde aantastte.⁵⁵ België was meestal evenmin

⁴⁹ G. Schimmelpenninck, *Rapport en missive, op den 11den mei 1848 aan den Koning gerigt* (Den Haag en Amsterdam 1848).

⁵⁰ J.R. Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet* (1848; Den Haag 1915) 8-12; vergelijk Thorbecke, *Aanteekening I*, 192; Thorbecke, *Parlementaire redevoeringen I*, 89-90.

⁵¹ D. Donker Curtius, 13 mei 1848 in de Tweede Kamer, geciteerd in: De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830 V* (Amsterdam 1882) 339-344.

⁵² Zie de nota's, correspondentie, adviezen en redevoeringen in: Colenbrander, *Bijdragen*; De Bosch Kemper, *Geschiedenis V, passim* en in de ‘letterkundige aanteekeningen’ bij dat deel.

⁵³ Geciteerd in: Colenbrander, *Bijdragen (III)*, 292.

⁵⁴ De Smaele, ‘Eclectisch’, 408-416.

⁵⁵ Voorbeelden in: Peter Groenewold, *Zerbrochene Spiegel. Rekonstruktion des deutsch-*

een positief voorbeeld, maar in liberale kring was de Belgische grondwet goed bekend en de principes ervan speelden in liberale voorstellen aantoonbaar een rol. Aan Engeland werd gerefereerd, maar doorgaans op een weinig specifieke manier. Alleen in de discussies rond de grondwet van 1848 trad soms een concretisering op die blijk gaf van inzicht in de principes van het bestel.

Tot besluit

Volgens Kossmann was Nederland ‘een cultuur die zich wel nauwkeurig op de hoogte hield van de prestaties in het buitenland maar hen al te wantrouwig toetste aan wat men zuiver Nederlandse principes noemde’.⁵⁶ Dat geeft de ambivalente attitude van een kleine nationale staat in het negentiende-eeuwse Europa goed weer. Nationaliteit was de norm, maar in feite waren alle grote bewegingen van het tijdvak transnationaal, een zaak van voortdurende uitwisseling en adaptatie. Uitwisseling van kennis en ideologie verliep, sneller en massaler dan voorheen, via de pers, wetenschappelijke publicaties, diplomatiek verkeer, reizen, persoonlijke contacten en professionele netwerken. Door de verbeterde infrastructuur, door de zich uitbreidende staatsbemoeyenis en door de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij werden landen inderdaad ‘nationaler’. Conform de ideologie van het nationalisme cultiveerden en propageerden zij ook ijverig en luid hun eigenheid. Tegelijk echter werden zij in hoofdzaken juist minder bijzonder. De nationale grenzen waren poreus. Nationale staten zijn in feite ‘polysystemen’⁵⁷, die bovendien onderhevig zijn aan grote transnationale bewegingen en processen, sommige van structurele aard, andere van intellectuele.

Het inzicht dat ook grondwetten, staatkundige structuuroplossingen en politieke repertoires steeds meer een transnationaal karakter kregen, heeft consequenties voor historische verklaringen. In het verleden is te vaak het verklaringkader louter tot binnenlandse verhoudingen, besluiten en factoren beperkt geweest. Het kan relevant en verhelderend zijn daarin mee te nemen dat vergelijkbare situaties elders tot andere uitkomsten leidden, of dat de binnenlandse factoren en historische continuïteiten maar van secundaire betekenis zijn geweest. Die blikverruiming verbetert dus het niveau van de historische verklaring.

Dat is ook op andere manieren het geval. De Nederlandse politieke geschiedenis krijgt pas ‘reliëf’ door vergelijking met bijvoorbeeld het verloop van het constitutioneel proces elders, of met de implementatie van het parlementaire bestel en de vorming van een parlementaire cultuur in verschillende landen. Het is evident dat landen in de negentiende eeuw van elkaar leenden, maar tegelijk probeerden hun bestel als nationaal voor te stellen. Die creatieve spanning was ook aanwezig in discussies over en toepassing van

niederländischen Begegnungsdiskurses (Groningen 1997); Renate Loos, *Deutschland zwischen ‘Schwärmertum’ und ‘Realpolitik’. Die Sicht der niederländischen Kulturzeitschrift De Gids auf die politische Kultur des Nachbarn Preussen-Deutschland 1837-1914* (Münster etc. 2007).

⁵⁶ Kossmann, *Lage landen*, 132.

⁵⁷ Leerssen, ‘Bomen’, 8.

politieke rechten, de liberale ideologie, vormen van arbeidersassociatie of het socialisme. Inzicht in wat er specifiek Nederlands was aan de negentiende-eeuwse politiek ontstaat verder door vergelijking van de partijvorming en de plaats daarin van religie, georganiseerde belangen of een traditie van *popular politics*. Daarin komen de verschillen tussen landen tot uiting binnen een algemeen proces. In de vroegere politieke geschiedenis was de aandacht gericht op het eigene, maar zonder te controleren in hoeverre het specifiek was. Naarmate de huidige politieke geschiedenis meer oog heeft voor het andere, vindt zij, langs een omweg, het nationale.

Remieg Aerts (1957) is hoogleraar politieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is voorstander van een brede, culturele benadering van het politiek bedrijf. Hij is medeauteur van het handboek *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (zesde druk 2009), publiceerde recent *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (2009) en schreef (met Piet de Rooy) *Geschiedenis van Amsterdam III. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (2006). Email: r.aerts@let.ru.nl.

‘Hollandsche vecht-suffragettes’?

Een kwestie uit de geschiedenis van het Nederlandse feminisme

MIEKE AERTS

‘Holland’s Militant Suffragettes’? A Theme from the History of Dutch Feminism

The historiography of feminism is bristling with international comparative surveys. It is precisely because of this that the use of national frameworks has been acknowledged, albeit unintentionally and indirectly. Nevertheless, this paper adopts the opposite stance, and argues that both national and internal affairs, as well as international and foreign affairs, can be viewed as categories which serve certain political agendas, thereby making it possible to distinguish between friends and foes in the political struggle. Historians should not reproduce such a differentiation but analyze it instead. To give an example of such an analysis, this paper outlines how the customary distinction between a moderate Dutch and a radical English electoral feminism gained an important impetus at a key moment: when in 1907 the discordant entanglement of political and personal contacts between feminists on both sides of the Channel eventually led to a schism in the Dutch Society for Women’s Right to Vote.

Veel geschiedschrijving beweegt zich als vanzelfsprekend binnen een nationaal kader, maar de geschiedenis van de vrouwenbeweging doet dat niet.¹ Wel bestaan er in veel landen gedenkboeken waarin de wederwaardigheden van het feminisme in een vaderlands kader op een rijtje worden gezet, meestal door trotse veteranen die daarbij hun eigen rol niet al te bescheiden voorstellen. Een schoolvoorbeeld daarvan vormt de zesdelige *History of Woman Suffrage* die tussen 1881 en 1922 in New York verscheen onder redactie van de vooraanstaande kiesrechtstrijdsters Elizabeth Cady Stanton, Susan B. Anthony, Mathilda Gage en Ida Harper. Bij de ongeveer 6.000 pagina’s van dit Amerikaanse boekwerk vallen de 600 pagina’s van het in 1948 gepubliceerde Nederlandse gedenkboek *Van moeder op dochter* enigszins in het niet, maar beide zijn op een vergelijkbaar nationaal stramien gebaseerd.² Daarnaast echter is de geschiedenis van de vrouwenbeweging van meet af aan ook geschreven in de vorm van internationaal vergelijkende overzichten. Een van de eerste kwam tot stand toen Elizabeth Stantons zoon Theodore na een bezoek aan een

¹ De termen feminisme en vrouwenbeweging zijn niet zomaar inwisselbaar, maar voor de gedachtegang in dit artikel is het onderscheid niet zo relevant en worden ze dus als synoniem gebruikt.

² W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948). In 1968 verscheen een derde, herziene druk met als ondertitel *De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, die het uitgangspunt vormde voor een veelgebruikte SUN reprint uit 1977, uitgebreid met een nawoord door Posthumus-Van der Goot.